

Research Guru

Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)

UGC Approved Journal No. 63726

Impact Factor:3.021

website: www.researchguru.net

Volume-11, Issue-3, December-2017

દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજની સંસ્કૃતિ અને ધર્મ

પ્રા.ભાવિનકુમાર પરમાર

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ

સરકારી વિનયન કોલેજ-ધાનપુર

પ્રસ્તાવના:-

કુદરતે આપણી ધરતીને ઘણું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બક્ષ્યું છે. ડુંગરો, નદીઓ, જંગલો, સમુદ્ર, પ્રાણીસૃષ્ટિ, પક્ષીસૃષ્ટિ વગેરેથી ધરતી સમૃદ્ધ છે. આવાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યોના પ્રાંગણમાં લાખો વર્ષ પૂર્વે આદિ માનવોનો ધબકાર સંભળાયો. તે આદિમાનવ પથ્થરયુગની માનવીય સંસ્કૃતિનો સર્જક બન્યો. કાળક્રમે આ સંસ્કૃતિની વણઝાર આગળ વધતા ખેતી કરતી પ્રજાએ કૃષિ સંસ્કૃતિ, પશુપાલન કરનારી પ્રજાએ ગોપ સંસ્કૃતિ, દરિયા દેવને ખોળે વસનારે સાગર સંસ્કૃતિ વિકસાવી. તેમ વનડુંગરાની ખીણો, જંગલો તથા મેદાનોમાં જીવન ગુજારનાર આદી-જાતિના સમૂહોએ વનવાસી સંસ્કૃતિનો વિકાસ કર્યો. આદિવાસી સમાજ કુદરતના ખોળે આડંબર રહિત સાદું અને નિષ્કપટ જીવન વિતાવે છે. આદિવાસી સમાજની એક વિશેષતા એ છે કે તેમનું રોજિંદું જીવન, સામાજિક પ્રસંગો, નૃત્ય, સંગીત, ઉત્સવો, તહેવારો, એ બધું ક્યાંક ને ક્યાંક તેમના ધર્મ સાથે સંકળાયેલું હોય છે. આદિવાસી સમાજ જીવનમાં સુખ દુઃખ, આનંદ, ગૂઢ વિદ્યાઓમાં ધર્મ મહત્વના અંગ તરીકે સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે.¹

ગુજરાત રાજ્યના 13 જિલ્લાઓમાં આદિવાસી સમાજની વસ્તી વધારે જોવા મળે છે. જેમાં દાહોદ જિલ્લામાં સૌથી વધારે વસ્તી ભીલ સમાજની છે. આ ભીલ સમાજ સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આગવી વિશેષતાઓ ધરાવે છે. સૌ પ્રથમ આ ભીલ સમાજ વિશે માહિતી મેળવીએ.

➤ ભીલ સમાજનો પરિચય

‘ભીલ’ શબ્દ મૂળ દ્રવિડ ભાષાના ‘બીલ્લુ’ શબ્દ પરથી ઉતરી આવેલો છે. જેનો અર્થ બાણ કે તીર થાય છે. ભીલો પ્રાચીનકાળથી પોતાની સાથે બાણ રાખતા હોવાથી તેઓ ભીલ નામે ઓળખાયા હોય તેવું માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન

¹ હસુ યાજ્ઞિક, ગુજરાતના આદિવાસી લોક સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, 2017. પૃ. 27

સાહિત્યમાંથી પણ ભીલ સમાજનો પરિચય મળે છે. દા.ત., મહાભારતમાં એકલવ્ય અને રામાયણમાં શબરી. ભારતમાં આર્યોના આગમન બાદ આ સમાજ જંગલોમાં વસ્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. સમયાંતરે મુસ્લિમ, મરાઠા અને બ્રિટીશ શાસકોના શોષણનો ભોગ પણ આ સમાજ બન્યો હોવાના આધાર મળે છે. દા.ત., મહાભારતમાં એકલવ્ય, માનગઢ હત્યાકાંડ, બિરસામુંડા વિદ્રોહ વગેરે.

ભારતની વસ્તી ગણતરીના રીપોર્ટના આધારે જાણવા મળે છે કે ગુજરાતમાં આદિવાસી સમૂહોમાં સૌથી વધારે વસ્તી ભીલ સમાજની છે. તેમની બોલી ભીલી બોલી તરીકે ઓળખાય છે. આ સમાજમાં રાવળભીલ, ઢોલીભીલ, મોહનીયા, વહુનીયા, તડવી, રાઠવા, સંગાડા જેવી પેટાજાતિઓ છે. ભીલ સમાજ પોતાના ચોકક્સ પ્રકારના દેવોની જ પૂજા કરે છે. તેમના દેવો માટે કરવામાં આવતી પૂજાવિધિઓ રસપ્રદ હોય છે. આ સમાજનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી તથા પશુપાલનનો છે. સમાજના ઘણા લોકો રોજગારી અર્થે ગુજરાત રાજ્યના અન્ય જિલ્લાઓમાં પણ જાય છે. બાણવિદ્યા કે માછલાં પકડવામાં આ સમાજ પાવરઘો છે. આ સમાજનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈ અને અડદ છે. શાકભાજી ઘરઆંગણે ઉગાડેલાં વાપરે છે. ડુંગળી તથા મરચાંનો ઉપયોગ ખોરાકમાં સવિશેષ કરે છે. વારતહેવારે માસાંહાર કરવાની સાથે દેશી દારૂ, મહુડાનો દારૂ, તાડી જેવાં માદક દ્રવ્યો પણ લે છે.

તેમની વસવાટ પદ્ધતિ પોતપોતાના ખેતર પર અલગ અલગ ઝૂંપડાઓ બાંધી રહેવાની છે. હાલના સમયમાં 10-15ના જૂથમાં વસવા લાગ્યા છે, જે ફળિયા તરીકે ઓળખાય છે. આ રીતે અલગ અલગ વસવાને કારણે ગામમાં ગીચ વસ્તી જેવું બહુ જોવા મળતું નથી. દરેક ગામમાં મુખી કે સરપંચ હોય છે જેને સ્થાનિક ભાષામાં પટેલ કહેવાય છે. ગામલોકોને પ્રસંગોપાત ભેગા કરવા, તહેવાર ઉજવવા વગેરેમાં પટેલ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સમાજનાં ઝૂંપડાં વાંસ, વળી અને કામઠાંના બનાવેલાં હોય છે. હાલમાં દેશી તથા વિલાયતી નળિયાનો ઉપયોગ વધ્યો છે. લગ્નની પસંદગી બે રીતે થાય છે. એકમાં મા-બાપ પોતે પસંદ કરી પરણાવે છે. બીજામાં છોકરા છોકરી જાતે પસંદ કરી લેતા હોય છે. વિધવાવિવાહ, પુનર્લગ્ન, નાતરૂં અને ઘરજમાઈ, મરણ પછી અગ્નિ સંસ્કાર વગેરે રિવાજ સમાજમાં પ્રચલિત છે. મરણ બાદ પાળિયા મૂકવાનો કે ખેતરમાં અગ્નિસંસ્કાર કરી તે જગ્યાએ મંદિર બાંધવાનો રિવાજ છે.

મેલી વિદ્યામાં અને ભૂત પ્રેતમાં તેઓ દ્રઢ રીતે માને છે. માંદગી વખતે પહેલો આશરો ભગતનો લે છે. તેનાથી ન મટે તો જ દવાદારૂનો ઉપયોગ કરે છે. આ સમાજમાં ઉજવાતા તહેવારો, ઉત્સવો આગવી વિશેષતા ધરાવે છે.² પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં આદિવાસી સમાજના 1) લોકસાહિત્ય 2) લોકકલાઓ અને 3) સમાજજીવનમાં મહત્વ ધરાવતા દેવો, દેવોની પૂજા વિધિઓ, તહેવારો, ઉત્સવો, લોકગીતો, લોક વાર્તાઓમાં દેવતાઓના મહત્વ વિશે માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

² ડો. મીનાક્ષી ઠાકર, આદિવાસી અને સંપ્રેષણ માધ્યમો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, 2007. પૃ. 4-10.

➤ લોકસાહિત્ય

લોકસાહિત્યમાં લોકગીતો તથા લોક વાર્તાઓમાં આદિવાસી સમાજના દેવી દેવતાઓની માહિતી નીચે મુજબ છે.

➤ લોકગીતોમાં આદિવાસી દેવી-દેવતાઓ

દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી ગામડાઓમાં ગવાતાં લોકગીતોમાં દેવી દેવતાઓની માહિતી ઓછી પ્રાપ્ત થયેલી છે. ખાસ કરીને હોળીના તહેવારો પર ભરાતા મેળાઓમાં આદિવાસી સમાજની સ્ત્રીઓ હોળીમાતાના માનમાં લોકગીતો ગાતી જોવા મળે છે.

બાર બાર મહિને આવ્યા માતા હોળી, માતા શું શું શણગાર લાવ્યા મારી માત પ્રચલિત લોકગીત છે. આદિવાસી સમાજમાં હોળીનો તહેવાર ખૂબ લોકપ્રિય છે. આ ગીતમાં હોળી માતાને ધ્યાને રાખી તેમણે કરેલા કંકુ, ચૂંદડી, કુંડળ, નથણી, હાંસડી, કડલાં, ઝાંઝરી જેવા શણગારની વાત કરવામાં આવેલી છે. આ લોકગીતમાં આદિવાસી સમાજમાં પ્રચલિત આભૂષણો નથણી, કડલાં, હાંસડીનો પરિચય મળે છે. આ સિવાય કેટલાંક ગીતોમાં શ્રી કૃષ્ણ, રાધાનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે. આમ, આ વિસ્તારના લોકગીતોમાં ધાર્મિક તત્વની ઝલક ઓછી જોવા મળે છે.³

➤ લોકવાર્તાઓમાં આદિવાસી દેવી દેવતાઓ

આદિવાસી સમાજમાં લોકવાર્તાઓ મનોરંજનનું એક સાધન ગણાય છે. દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજની લોકવાર્તાઓમાં 'ભોળો ખેડૂત અને જળહણમાતા'ની વાર્તા પ્રચલિત છે. આ વાર્તામાં આદિવાસી ખેડૂતના કુટુંબની પરિસ્થિતિ સારી ન હોવાથી જંગલમાં કામ કરવા જાય છે. ખેડૂત પત્ની તેને અડદની દાળની પૂરીઓ કરી આપે છે. રસ્તામાં ભૂખ લાગતા ખેડૂત જમવા બેસે છે. જ્યાં તે નવા જન્મેલા ફૂતરીના બચ્ચાં જુએ છે. પોતાના ભાગની પૂરીઓ તે ફૂતરીના બચ્ચાંને ખવડાવી દે છે. પાણી પી તે જ જગ્યાએ સૂઈ જાય છે. ઊંઘમાં તેને સપનું આવે છે. જેમાં તે ભગવાનને ઘરે પહોંચી પોતાની પરિસ્થિતિ અંગે ફરિયાદ કરે છે. ભગવાન તેને પોતાના બગીચામાં લઈ જાય છે. જ્યાંથી તે ખેડૂત પોતાના દીકરા માટે બે આમળાં તોડી લે છે. એકદમ સપનું તૂટી જાય છે. ખેડૂત જાગીને જુએ છે તો તેના ખિસ્સામાં બે આમળાં હોય છે. જે લઈ તે ઘરે પહોંચે છે. ખિસ્સામાંથી આમળા કાઢે તો તે સોનામહોર થઈ ગયેલી હોય છે. બે સોનામહોર ખેડૂત પત્ની બજાર વેચી ખાવાનો સામાન લઈ આવે છે. બીજી તરફ ખેડૂત ભગવાને કરેલા ઉપકારનો આભાર માને છે.⁴

'જળહણમાતાની વાર્તા'માં ગર્ભવતી આદિવાસી સ્ત્રીને કંકોડા ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. તે પોતાના પતિને ઇચ્છા જણાવે છે. પતિ રાત્રે તળાવની પાળે કંકોડા લેવા જાય છે. જ્યાં જળમાંથી જળહણમાતા પ્રગટે છે. આદિવાસી પુરુષને જળહણમાતા અડધી રાત્રે આવવાનું કારણ પૂછે છે. પુરુષ પોતાની ગર્ભવતી પત્નીને કંકોડા ખાવાની ઇચ્છા પૂર્તિ માટે

³ તા.21/03/2017ના રોજ બારીઆ ઇન્દુબેન જુવાનસિંહ (ગામ-અગાસવાણી, તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

⁴ તા.14/03/2017ના રોજ બારીઆ ફૂલસિંહ રમેશભાઈ (ગામ-નળુ, તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

આવ્યાનું જણાવે છે. જળહણમાતા પુરુષને કહે છે. તુ કંકોડા લે પણ તારી પત્નીને દીકરી થશે. એને મારાં દર્શન કરાવવા લાવજે. ખેડૂત જળહણમાતાની વાત સ્વીકારી કંકોડા લઈ ઘરે આવે છે. આદિવાસી સ્ત્રીને દીકરી જન્મે છે. દીકરી 5 વર્ષની થતાં આદિવાસી તેને જળહણમાતાનાં દર્શને લાવે છે. શંકર ભગવાનના આશિર્વાદથી રૂપપરિવર્તન થાય એવી ઘટનાઓ વાર્તામાં મળે છે.⁵ લક્ષ્મીમાતા, કાળકામાતાનાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમની વાર્તાઓમાં ભૂત, ડાકણ, ચમત્કારિક પશુઓનાં પાત્રો વધુ જોવા મળે છે.

2. લોકકલાઓ

➤ ચિત્રકલા

દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજમાં પિઠોરા ચિત્રકલા ખૂબ જ પ્રચલિત છે. જેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

➤ પીઠોરા દેવની વિધિ:

ધાનપુર તાલુકાના સજોઇ, ઘોડાઝર, રાછવા, ડુમકા, નળ, ડોઝગર જેવા ગામોમાં પિઠોરા દેવની વિધિ કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક લોકભાષામાં તેને 'પિઠોરો ચિતરાવવો' કહેવામાં આવે છે. પિઠોરો આદિવાસીઓની સમગ્ર જીવન વ્યવસ્થાને આલેખતી એક ધાર્મિક વિધિ છે. પિઠોરાદેવ આદિવાસી સમાજના મોટા દેવ છે જેને બાબા પિઠોરો પણ કહેવાય છે. કુંવારી છોકરીની તબિયત સારી ન રહેતી હોય, ખેતીવાડીમાં સારી બરકત ન આવતી હોય, પશુઓમાં સુખાકારી અને સમૃદ્ધિ ન હોય ત્યારે પિઠોરા દેવની માનતા રાખવામાં આવે છે. માનતા પૂરી થતાં ઘરની ભીંત પર અનુકૂળતાએ પિઠોરાની નકશી કરવામાં આવે છે. નકશી પાડવાનું કામ તેના ખાસ નિષ્ણાત આદિવાસી ચિતારા જ કરે છે. ગામના ચોક્કસ વ્યક્તિના ઘરે જ પિઠોરા દેવનું સ્થાનક હોય છે. આ વ્યક્તિને ત્યાં જ ચોમાસાના સમયમાં આ વિધિ કરવામાં આવે છે. આ વિધિની એક વિશેષતા એ છે કે જે વ્યક્તિના ઘરે પિઠોરા દેવની વિધિ હોય તે વ્યક્તિ જ્યાં સુધી વિધિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી લીલી શાકભાજી, લીલું અનાજ કે નવું પાકેલું ધાન ખાઈ શકતા નથી. ઉજવણી દિવસ નક્કી થતાં પ્રથમ નકશી પાડવાનું કામ થાય. વાંસની નવી દિવાલ તૈયાર કરવામાં આવે જેની પર કુંવારી છોકરીઓ સાત વખત છાણ માટીથી લીપે છે. દિવાલ લીપાઈ જતાં સફેદ ચૂનાથી સાત વખત ઘોળવામાં આવે છે. નકશી માટેના રંગો ચિતારો વનસ્પતિમાંથી પોતે જ બનાવે છે. (હાલમાં તો બજારમાંથી રંગો ખરીદી લાવે છે.) રંગોમાં ગુંદરનું મિશ્રણ કરી દાંતણની પીંછી બનાવી પીઠોરો ચીતરે છે. મુખ્ય નકશીમાં નાના મોટા અંદાજે ચાલીસ પ્રકારના પ્રાણી, જીવજંતુ અને માનવની વિવિધ આકૃતિઓ દોરવામાં આવે છે.⁶

સૌ પ્રથમ શુભ શુકન સ્વરૂપે ગણેશનો સવારીવાળો વાદળી રંગનો ટપકાં કરેલો ઘોડો ચિતરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બાળા હોઢળનો સવારીવાળો વાદળી રંગનો ઘોડો, ગામદેવનો સવારીવાળો લાલઘોડો, ચોરાખી ખંડના દેવનો લાલ ઘોડો ત્યારબાદ પિઠોરો અને પિઠોરીનો લાલ રંગનો સફેદ ટપકાંવાળો ઘોડો ચિતરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત

⁵ તા.16/03/2017ના રોજ બારીઆ સંજયકુમાર જુવાનસિંહ (ગામ-ગુમલી, તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

⁶ ડો.હસુતાબેન સેદાણી, ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, ચોથી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, 2016, પૃ.48-50.

ઇન્દ્રનો સવારીવાળો લીલો ઘોડો, ખેતરમાં વાવતી હારણનું ચિત્ર, હાદરજા દેવ, ઊંટની સવારી, તીરકામઠાં વડે સાબરનો શિકાર કરતા ડામોરદેવ, નકશીને ડાબી બાજુએ ઉપરના છેડે સૂર્ય અને જમણે ખૂણે ઉપર ચંદ્રનાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે. બીજી હરોળમાં મરઘા,ભેંસ,ભમરો, ઘોડા, ગધેડા, વાંદરા, મધપૂડો, વાઘ વગેરે પશુ પક્ષીઓનાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે.

બીજા દિવસે બડવો બાબા પિઠોરાની પૂજા કરે છે. પોતાના શરીરમાં દેવનું આહ્વાન કરે છે અને દરેક ચિત્ર બંધ આંખોએ તલવારની અણી વડે જે ક્રમ પાડવામાં આવે છે તે ક્રમમાં બનાવે છે. ચિત્રો પાડવામાં કોઈ જીવ જંતુનું ચિત્ર પાડવાનું રહી ગયું હોય તો ચિતારા પાસે તે ચિતરાવી લેવા માટે હાથમાં દીવો મૂકી ત્રણ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે. વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ મરઘા કે બકરાનું નૈવેદ્ય દેવને ચઢાવવામાં આવે છે. આમ, પિઠોરા દેવની ધાર્મિક વિધિ આદિવાસી જીવનની સમાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક પાસાંનાં દર્શન કરાવે છે.⁷

3. સમાજજીવન

દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજજીવનમાં મુખ્ય દેવી દેવતાઓ, દેવોની પૂજાવિધિઓ, ઉત્સવો તથા મેળાઓની માહિતી નીચે મુજબ છે.

➤ આદિવાસી ભીલસમાજના દેવી દેવતાઓ

દાહોદ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજમાં અનેક દેવી દેવતાઓ જોવા મળે છે જેમ કે દરેક ગામનો એક રક્ષક દેવ હોય છે. દા.ત., ધાનપુર તાલુકામાં આવેલા ભોરવા ગામનો ભોરવોકુંવારો દેવ, નારિયાદેવ, ચિલાકોટા ગામનો ઝોંપલાદેવ, ડુમકા ગામનો ડુમરાની દેવ, ગુમલી ગામનો ગામદેવ, સજોઇના ખેરીયા દેવ

આ સિવાય આદિવાસી સમાજમાં બાબાદેવ, નારસિંગ દેવ, પિઠોરા દેવ, કોઠાદેવ, સાદરદો દેવ, સોડિયા દેવ, બામુણસોટા દેવ, નારિયાદેવ, ભોપલા દેવ, વૈદો દેવ, અણબોલા દેવ, ખતરીજ દેવ, સાહણમાતા, સામુડમાતા, વગેરે દેવી-દેવતાઓ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગામલોકોએ નક્કી કર્યું હોય તે મુજબ હોળી, દિવાળી કે ચોમાસાના સમયમાં દેવી-દેવતાઓની પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂજા માટે ભાદરવા મહિનામાં મેલું નૈવેદ્ય અને હોળી પર કોરું નૈવેદ્ય દેવી દેવતાઓને ધરાવવામાં આવે છે.

⁷ તા.23/03/2017ના રોજ ચૌહાણ ઇન્દ્રજીત સ્વરૂપસિંહ (ગામ-તરમકાય,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

➤ આદિવાસી ભીલસમાજની પૂજા વિધિઓ

દાહોદ જિલ્લામાં નિવાસ કરતા આદિવાસી સમાજની પૂજા વિધિઓ નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	પૂજાવિધિનું નામ	વિગત
1	જાતરની વિધિ	દાહોદ જિલ્લાના ગામડાંઓમાં સાદરજો દેવ, સોડિયા દેવ અને બામુણસોટા દેવના માનમાં જાતરની વિધિ કરવામાં આવે છે. આ વિધિને 'દેવની જાતર' કે 'પોળ બેઠા' પણ કહેવામાં આવે છે. આ વિધિ દર પાંચ વર્ષે કે દશ વર્ષે કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ વિધિ 9 થી 10 દિવસ ચાલે છે. દિવાળીના તહેવાર બાદ જાતરની વિધિ ગામડાંઓમાં થતી જોવા મળે છે. ⁸
2	ગામદેવની પૂજા	દરેક ગામનો એક રક્ષક દેવ હોય છે. ગામનાં પાદર કે ગામમાં ગામદેવનું સ્થાનક આવેલું હોય છે. દર વર્ષે ગામલોકોએ નક્કી કર્યા પ્રમાણે દિવાસાના આગલા દિવસે ગામદેવની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ વિધિ માટે 'દેવકાર્ય' શબ્દ લોકબોલીમાં વપરાય છે.
3	ગુંદરૂની વિધિ	હોળીના આગળના સપ્તાહમાં આ વિધિ કરવામાં આવે છે. મોટાભાગનાં ગામડાંઓમાં ફાગણ સુદ પાંચમના દિવસે ગુંદરૂની વિધિ કરવામાં આવે છે. ⁹
4	ડુંગરદેવની પૂજા	વર્ષમાં એકવાર મોટાભાગે હોળી પછીના સમયમાં ડુંગરદેવની પૂજા કરવામાં આવે છે.
5	'ભેંહોપૂજ્યો'ની વિધિ	આ વિધિ પોતાની ગાય કે ભેંસ વિચાયા પછી પાંચ દિવસે કે સવા મહિને કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી આ વિધિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી આદિવાસી સમાજ ગાય કે ભેંસના દૂધનો ઉપયોગ કરતો નથી. આ વિધિ પૂર્ણ થયા પછી જ દૂધનો ઉપયોગ ખોરાકમાં કે વેચાણમાં કરવાનું આદિવાસી સમાજ દઢપણે માને છે.
6	નવાઇની વિધિ	આદિવાસી સમાજ ગામડાંઓમાં પોતાના ખેતરમાં જે પાક થયો હોય તે પ્રથમ ખતરીજ દેવને ધરાવવામાં આવે છે. આ વિધિને નવાઇની વિધિ કહેવામાં આવે છે.
7	'ઘોરી પડવું'.	દાહોદ જિલ્લાના ગરબાડા, ધાનપુર અને દેવગઢ બારીયામાં 'ઘોરી પડવાની' વિધિ કરવામાં આવે છે. આ વિધિની વિશેષતા એ છે કે આ વિધિ કરવાની હોય તેના આગળના દિવસે ગામના સ્ત્રી પુરૂષો બોલ વગાડી સલ્લો(એક પ્રકારનો ગરબો) ગાય છે. હોળી દિવાળીના તહેવારો પર આ વિધિ કરવામાં આવે છે. ¹⁰
8	દિવાળીની પૂજા	આ વિધિ મુજબ કાળી ચૌદશના દિવસે સાંજે ચોખ્ખા ધીનો દીવો ગામની દરેક વ્યક્તિના ઘરે કરી હવન કરવામાં આવે છે. જેમાં નાળીયેરની અડધી કાચલીનું હવન કરવામાં આવે છે. બીજે દિવસે સવારના ચાર વાગ્યાના સુમારે અડધી બચેલી નાળીયેરની કાચલી ફરી હવનમાં હોમાય છે. દરેક વ્યક્તિ સામસામે એકબીજાના ઘરે હવનની પૂજા કરવા જાય છે. હવન બાદ ચૂરમાનો પ્રસાદ નૈવેદ્ય તરીકે ધરાવવામાં આવે છે. દિવાળીની સાંજે પશુઓને રંગવામાં આવે છે બીજા દિવસે સવારે નદીએ ન્હાવા લઈ જવાય છે. આ વિધિને સ્થાનિક ભાષામાં 'ડગરાં ઊગળાયા' કહેવાય છે. ¹¹

⁸ તા.20/06/2017ના રોજ ચૌહાણ મધુબેન ગુલાબસિંગ (ગામ-ઘોડાઝર,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

⁹ તા.04/07/2017ના રોજ લવાર વિજયભાઈ અવલસિંહ (ગામ-રાછવા,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

¹⁰ તા.27/03/2017ના રોજ મૈડા સુનિતાબેન ચંદ્રસિંહ (ગામ-પિપેરો,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

¹¹ તા.19/08/2017ના રોજ પટેલ તરૂણાબેન સરદારસિંગ(ગામ-કંજેટા,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

આદિવાસી સમાજ દ્વારા ગામનું, ખેતીનું તથા પશુઓનું રક્ષણ, પાણીની તંગી અને અશુદ્ધ શક્તિઓ દૂર કરવી, ગામની સુખ શાંતિ, સલામતી, રક્ષણ, વરસાદ, બાળકની ઝંખના, ખેતીમાં સારો પાક, વિવિધ બાધાઓ વગેરે હેતુઓને ધ્યાને રાખી ઉપરોક્ત પૂજાવિધિઓ કરવામાં આવે છે.

➤ લોકમેળાઓ

દાહોદ જિલ્લામાં ઉજવાતા પરંપરાગત મેળાઓની માહિતી નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	મેળાઓ	વિગત
1	ડાંડા રોપણીનો મેળો	હોળીના 15 દિવસ અગાઉ હોળી પ્રાગટ્ય માટે ગામના ચોકમાં સ્તંભ રોપાય છે. આ સમયે લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે અને તે ડાંડા રોપણીનો મેળો કહેવાય છે.
2	આમલી અગિયારસનો મેળો:	હોળી પહેલા ફાગણ સુદ અગિયારસને દિવસે આ મેળો ભરાય છે
3	ગલાલિયા હાટનો મેળો:	ગરબાડા તાલુકામાં હોળી દહન પહેલાં કે હોળીના દિવસે ગલાલિયા હાટનો મેળો ભરાય છે. ¹²
4	ગોળ ગઘેડાનો મેળો:	આ મેળો જુદી જુદી તિથિ અનુસાર જુદા જુદા ગામોમાં ભરાય છે.
5	ચૂલનો મેળો:	ધૂળેટીના દિવસે દાહોદ જિલ્લાના ગામોમાં ચૂલનો મેળો યોજાય છે.
6	ચાડિયાનો મેળો:	ફાગણ વદ બીજના દિવસે ચાડિયાનો મેળો યોજાય છે.
7	રંગપંચમીનો મેળો:	આ મેળો હોળી પછી પાંચમના દિવસે યોજાય છે. ¹³
8	ઢોલનો મેળો:	દાહોદના ભીલ સુધારણા મંડળ દ્વારા વર્ષ 2012થી દાહોદમાં ઢોલ મેળાનું આયોજન થાય છે.

આદિવાસી સમાજના લોકો અને વિદ્યાર્થીઓ કરેલ રૂબરૂ મુલાકાતમાં માહિતી પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા એના પરથી એટલો ખ્યાલ આવ્યો કે પ્રકૃતિ સાથે રહીને એની પાસેથી સૂઝ સમજ મેળવનારી પ્રજા આધુનિક શિક્ષણ મેળવતી થઈ ત્યારબાદ સૂઝનું ક્ષેત્ર છોડી માહિતીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતી જાય છે. નવી પેઢીને પોતાના ગામદેવ કે તેમની

¹² તા.12/09/2017ના રોજ તડવી મહેશભાઈ નારસિંગભાઈ (ગામ-અંબુ,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

¹³ તા.10/08/2017ના રોજ પટેલ અનિપાબેન એસ.(ગામ-બોધડવા,તા-ધાનપુરના) કરેલી રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

વિધિઓ વિશે ઘણીવાર સામાન્ય માહિતી પણ ન હોય એવું જાણવા મળ્યું. આ સમાજે ગામડાં ને જંગલ છોડીને આદિવાસી વર્ગના બદલે શ્રમજીવી વર્ગની ઓળખ ઊભી કરી છે. કેટલાક જે શિક્ષિત થઈ સારી જગ્યા પર કામ કરતા થયા તે પણ હવે આદિવાસી સંસ્કૃતિ સાથે અંતર રાખતા થયા છે. ભવિષ્યમાં આ સંસ્કૃતિ મૃતપ્રાય બને તેવી પ્રબળ સંભાવનાઓ છે. આજે ભણેલો ગણેલો આદિવાસી સમાજ પોતાની સંસ્કૃતિથી વિમુખ થઈ રહ્યો છે તે દુઃખની વાત ગણાવી શકાય. વળી, આદિવાસી સમાજમાં વ્યસનોનો પ્રભાવ વધતો જાય છે. ઘર, રહેણી કરણી, પોશાક, લોકગીતો, લોકકલાઓ, નૃત્યો બદલાયા છે. અત્યારે જળવાયેલી આ સંસ્કૃતિ આવનારાં વર્ષોમાં નામશેષ બની જાય તેવી પૂરી શક્યતાઓ જણાઈ રહી છે.

સમાપન:

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં દાહોદ જિલ્લામાં વસતા આદિવાસી સમાજનો લોક સાહિત્ય, લોકકલાઓ તથા સમાજજીવન સંદર્ભે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો. દાહોદ જિલ્લાના ગામડાંઓમાં નિવાસ કરતો આદિવાસી સમાજ પોતાના ગામ અને ઘરના રક્ષણ માટે, ખેતીમાં સારા પાકની આશાએ, બાળકની ઝંખના માટે, નોકરી માટે , ભૂત પિશાચ જેવી અશુદ્ધ શક્તિઓથી રક્ષણ માટે વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ કરે છે. જો કે આજનો આધુનિક સમાજ તેને એક અંધશ્રદ્ધા જ ગણે છે પરંતુ આદિવાસી સમાજની આ અંધશ્રદ્ધા પાછળ તેમના જીવન યાપનમાં મહત્વપૂર્ણ એવા પ્રાકૃતિક તત્ત્વો માટેનો પૂજ્ય ભાવ ડોકાય છે. પોતાના આરાધ્ય દેવોને ખુશ રાખવા આદિવાસી સમાજ ગુંદરૂં, જાતર, નવાઈ,ભેંહો પૂજ્યો વગેરે જેવી ધાર્મિકવિધિઓ કરે છે. ચિત્રકલામાં પિઠારો ચિત્રકલા એક આગવી ભાત પાડે છે. જે પણ એક ધાર્મિક વિધિ સાથે જોડાયેલ છે. લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાઓમાં પણ આદિવાસી સમાજના દેવી દેવતાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. આ સમાજ શંકર,પાર્વતી,ગણેશ,ઈન્દ્ર,ભાથીજી,મહાકાલીમાતા,લક્ષ્મીમાતા,હનુમાનજી,રામચંદ્ર વગેરે દેવોમાં માને છે પરંતુ પૂજા તેઓ બાબાદેવ, નારસિંગ દેવ, પિઠોરા દેવ, કોઠાદેવ, સાદરદો દેવ, સોડિયા દેવ, બામુણસોટા દેવ, નારિયાદેવ, ભોપલા દેવ, વૈદો દેવ, અણબોલા દેવ, ખતરીજ દેવ, સાહણમાતા, સામુડમાતા, બાળા હોઢળ, ગામદેવ, ચોરાખી ખંડના દેવ, પિઠોરો અને પિઠોરી, હાદરજા દેવ, ડામોરદેવ વગેરેની કરે છે.તેમના દેવો મોટા ભાગે પ્રાકૃતિક છે.એક વિશેષ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે દાહોદ જિલ્લામાં થતી મોટાભાગની ધાર્મિક વિધિઓ પુરૂષો દ્વારા જ કરવામાં આવે છે. આજના આધુનિક વિશ્વના બદલાતા જતા પ્રવાહો વચ્ચે દાહોદ જિલ્લાના ગામડાંઓ પોતાની સંસ્કૃતિ, સભ્યતાને જાળવી બેઠા છે તે નોંધપાત્ર કહી શકાય.

સંદર્ભગ્રંથો

1. ગુજરાતના આદિવાસી લોક સાહિત્યનો ઇતિહાસ, હસુ યાજ્ઞિક, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ,બીજી આવૃત્તિ, 2017.
2. આદિવાસી અને સંપ્રેષણ માધ્યમો, ડો.મીનાક્ષી ઠાકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, 2007.
3. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ,યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ડો.હસુતાબેન સેદાણી ,ગુજરાત રાજ્ય, ચોથી આવૃત્તિ, અમદાવાદ,2016.